

ELINA VUOLA

Uskonto ulkoa ja sisältä¹

Teologiksi ryhtyminen valmentaa jo nuorella iällä totunnaisten oletusten tunnistamiseen. Päätin opiskeluaikana erinäisissä rattoisissa riennoissa olla kertomatta alaani, koska reaktiot olivat poikkeuksetta outoja: ”Et näytä yhtään teologian opiskelijalta!”, ”Oletko joku uskovainen vai?” tai ”Minulla on ahdistavia kokemuksia uskonnosta”. Kokeilin erilaisia vaihtoehtoja. Nyt vuosien jälkeen voin todeta, että ainakin Helsingin 80-luvun opiskelijapiireissä vähiten minkäänlaisia intohimoja herrittänyt ala oli sosiologia. Eikä siitä jäänyt kiinni: keneläkään ei ollut mitään käsitystä, mitä se oikein on. Filosofia toimi myös – olihan pääaineeni teologisessa tiedekunnassa uskonnonfilosofia.

Uskonnollisia yhteisöjä kuvaamaan tarkoitettu konservatiivi-liberaali-jaottelu on usein tuotettu muissa yhteyksissä. Sekulaariksi oletettu ja määritelty näkökulma uskontoihin näyttääytyy uskonnollisten yhteisöjen sisältä katsottuna ongelmalliselta. Vastakohta-asetelmaa on syytä tarkastella myös uskonnon suunnasta ympäröivään yhteiskuntaan. Lisäksi on hyvä pohtia, kuinka mielekäs jako konservatiiveihin ja liberaaleihin on uskontojen sisäisten keskustelujen ja itseymmärryksen kannalta.

Leimakirveistä ja olkinukeista

Omien ennako-oletusten heijastamista toisiin tavataan kutsua projisoimiseksi. Yleisimpiä minun otsaani sovitettuja epiteettejä ovat olleet ”feministi” (sekä uskonnollisissa että akateemisissa piireissä), ”eurooppalainen” (ulkoeurooppalaisten kanssa asioidessa), ”teologi” (etenkin samastettuna ”uskovaiseen”) ja ”liberaali” (kotikutoisissa kirkollisissa piireissä). Sama leima voi olla sävyiltään kehaiseva tai moittiva. Voin tulla määriteltyksi liian uskonnollisena tai liian uskonnottomana, liian feministisenä tai liian vähän feministisenä. Jos en välitä tästä vaan kylmän rauhallisesti teen sitä, mikä kiinnostaa, kykenen myös

katsomaan määreen tyrkyttäjää. Leimatehtailijoita yhdistää projektoissaan yleensä se, että jollekin muuttujalle annetaan lähtökohtaisesti erittäin suuri ja jostain syystä kyseenalainen tai kielteinen merkitys. Luokittelujen yksi metataseo on konservatiivi-liberaali-erottelu, joka arvotetaan vaihtelevasti. Yhdelle on kunnia-asia mieltää itsensä konservatiivina, toiselle liberaalina. Kumpikin hakee vastakohtia itsensä ja maailmansa määrittelytueksi.

Sukupuolentutkimuksessa tunnetaan käsite ’binaarioppositio’, epäsymmetrinen kaksinapaisuus. Sillä tarkoitetaan käsitteiden hahmottamista toisilleen vastakohtaisiksi oletetuilla pareilla. Vastakohtaisuus ei ole neutraalia vaan arvottavaa, jolloin toinen parin osapuolista edustaa yleensä normia, hyväksi tai paremmaksi katsottua, toinen vaillinaisempaa, huonompaa tai epätäydellisempää. Ajattelutapaan kuuluu, että usein vastakkaisuuksien välille oletetaan katkos tai erilaisuus. Uskonnon kohdalla kaksinapaisuus korostaa uskonnollisen tai pyhän ja sekulaarin tai profaanin vastakkaisuutta sekä katkosta

Uskentososiologiassa on keskusteltu paljon maallistumisen käsitteestä ja ilmiöstä. Oletus vääjäämättömäksi katsotusta mutta myös usein samalla edistämisen arvoiseksi nähdystä sekularisoitumisesta on jouduttu kyseenalaistamaan. Viitteet uskonnon julkisen merkityksen kasvusta ovat haastaneet sekularisaatioteorian. Siinä on nähty myös monenlaisia käsitteellisiä ongelmia. Populaarimmat puhuvat uskonnosta ja uskonnottomuudesta sen sijaan saattavat edelleen nojata melko voimakkaaseenkin uskonnollisen ja sekulaarin vastakkainasetteluun. Karioidusti maallistuminen mielletään tällöin liberaalina, demokraattisena ja neutraalina. Vastavoimaksi mielletty uskonnollisuus taas tulkitaan konservatiiviseksi, epädemokraattiseksi ja arvosidonnaiseksi.

Tämä problematiikka näkyi syksyllä 2010 Suomessa virinneessä kiistassa kristinuskon suhtautumisesta homoseksuaalisuuteen. Ääntä tässä vuoropuhelussa eivät käyt-

”Muutos voi tarkoittaa pyhien tekstien tulkintaa uudessa yhteiskunnallisessa tilanteessa tai kulttuurikontekstissa.”

täneet ensisijaisesti tutkijat tai teologisen koulutuksen saaneet henkilöt vaan maallikot. Samalla kun evankelisluterilainen kirkko kaikista kristillisistä kirkoista joutui johtaan myöten selittämään suhtautumistaan homokysymykseen, monet sen jäsenistä katsoivat paremmaksi vaihtoehdoksi yhteisöstä eroamisen kuin sen sisällä vaikuttamisen. Näin he luopuivat myös maallikoille luterilaisessa kirkossa kuuluvasta tulkintavallasta ja vaikuttamismahdollisuudesta. Maan suurin kirkko sai siis maksaa siitä, että se on muodollisesti demokraattisempi kuin kaksi pienempää kristillistä kirkkoa, jotka eivät suostu edes keskustelemaan homoseksuaalisuudesta tai naisten pappeudesta. Sukupuolen ja seksuaalisuuden suhteen ”liberaalein” uskontokuntamme joutui asemaan, joka etsi-koitiin sanaparilla ”konservatiivinen uskonnollisuus”.

Kokonsa ja enemmistöasemansa vuoksi luterilaiseen kirkkoon mahtuu keskenään erilaisia, jopa päinvastaisia tulkintoja. Yksipuolisuuden leima tekee sille yhtä vähän oikeutta kuin kaiken islamin määrittäminen fundamentalismiksi ja naisriistoksi. Epäjohdonmukaisuutta havainnollisti muuankin kirkosta eroamista käsittelevään artikkeliin ilmaantunut Facebook-tykkäys ihmiseltä, joka itse kuuluu yksinomaan miesten johtamaan ja homouden synniksi julistavaan uskonnolliseen yhteisöön. Oman yhteisön ”konservatiivisuuden” käsittelyn saattoi kätevästi välttää ulkoistamalla vanhoillisuuden toisen uskonnon tai kirkon ongelmaksi. Käsittelemättä jäi myös sekulaarin yhteiskunnan ja ei-uskonnollisten tahojen homofobisuus, joka konkretisoitui muun muassa hyökkäyksissä Pride-kulkueisiin. Tekijöinä eivät tietävästi olleet minkään uskonnollisen tahon aktiivit.

Tällaiset vastakohtaisuuksia epäjohdonmukaisestikin ylläpitävät keskustelut jättävät näkymättömiin ne ihmiset, jotka haluavat sekä sitoutua uskontoonsa että muuttaa sitä sisältäpäin. Muutoksen puolesta toimimisen mahdollistaa juuri kiinnittyminen yhteisöön. Silloin ei kielletä epäjohdonmukaisuuksia ja eripuraa. Sen sijaan

kieltäydytään joko–tai-positiosta: oma uskonnollinen yhteisö ei ole joko liberaali tai konservatiivi, vaan se on molempia.

Uskonnon sisäisen itseymmärryksen ja keskustelun kannalta on tärkeää ymmärtää samanaikaista pyrkimystä jatkuvuuteen ja muutokseen. Muutos voi tarkoittaa pyhien tekstien tulkintaa uudessa yhteiskunnallisessa tilanteessa tai kulttuurikontekstissa. Naisen asema ja yli-päättään muuttunut ihmiskäsitys ovat hyviä esimerkkejä siitä, miten ainakin monoteistiset uskonnot ovat sekä tarkistaneet aiempia tulkintojaan että pyrkineet perustelemaan muuttuneetkin käsitykset perinteellä. Uskonnoissa neuvotellaan siitä, mitkä käsitykset ja arvostukset ovat aikaansa sidottuja ja mitkä luovuttamattomia totuuksia. Onko käsitys naisen mieheen nähden alisteisesta asemasta kolmen monoteistisen uskonnon muuttumattominta ydintä? Oliko Martin Luther King oikeassa vai ne, jotka vuosisatoja oikeuttivat orjuuden Jumalan tahdolla? Kumpaakin käsitystä on perusteltu sekä pyhillä teksteillä että perinteellä.

Osa muutospainesta tulee uskonnon ulkopuolelta, sekulaarin yhteiskunnan kehityksestä ja muutoksista. Mutta keskustelua käydään myös uskonnon omasta itseymmärryksestä uusissa yhteiskunnallisissa tilanteissa. Juuri siitä vapaaehtoisesti luopuu se, joka jättää uskonnollisen yhteisönsä, kun sen ihmiskuva, tasa-arvokäsitys tai tulkinnat seksuaalisuudesta eivät vastaa elettyä kokemusta. He, jotka siitäkin huolimatta jäävät ”sisälle”, sitoutuvat myös jatkuvaan tulkintaan. Olennainen kysymys kuuluu: kuka saa ja voi tulkita, kenellä on valta ja kenellä ei, ja minkälaisiin laajempiin yhteiskunnallisiin ja eettisiin tavoitteisiin tulkinta sidotaan?

Tästä näkökulmasta jopa sukupuolten tasa-arvoa ja naisten uskonnollista auktoriteettia puoltavien käsitysten voidaan katsoa olevan ”konservatiivisia”, jos sillä tarkoitetaan vaikkapa kristinuskossa alusta asti vallinneita käytäntöjä. Jo *Uudessa testamentissa* on nähtävissä jännite ja

neuvottelu sukupuolten tasa-arvoa ja patriarkalaisempia käytäntöjä puoltavien käsitysten välillä. Radikaalin tasa-arvon vaatimustakin voidaan hyvin perustein pitää ”konservatiivisena”, jos sillä tarkoitetaan uskonnon keskeisten ideaalien puolustamista.

Tällainen näkökulma myöntää perinteen itsensä jännitteisyyden pyhine teksteineen kaikkineen. Kaikissa suurissa monoteistisissä sisaruskonnoissa keskustelu uskonnon ytimestä on tulkintaan sidottua. Tulkintaerot ovat enemmän uskontojen sisäisiä kuin niiden välisiä. On helpompi tehdä yhteistyötä toisen uskonnon samansuuntaisesti ajattelevan kanssa kuin oman uskonnon eri tavoin ajattelevan kanssa. Näin toimivat sekä liberaalit (esimerkiksi feministisesti painottunut uskontodialogi) että konservatiivit (esimerkiksi eri uskontojen vanhoillisten tahojen yhteistyö YK:ssa seksuaali- ja lisääntymisterveysasioissa).

Uskonto kulttuurina

Uskonnon sisäisten kysymysten pohdintaan voi olla vaikea osallistua sekulaarista näkökulmasta, joka korostaa neutraalisuuttaan ja arvovapauttaan. Sen pohjalta nimittäin helposti vaaditaan sidonnaisuuksien paljastamista vain ”toisilta”, joiden arvojen on jo päätetty olevan jollakin lailla ongelmallisia. Hyvinkin erilaisista uskonnollisista perinteistä tulevat – ja muuten ehkä aivan eri tavoin ajattelevat – huomaavat usein jakavansa tämän kokemuksen: itseään maallisina ja siten arvovapaina ja ongelmattomina pitävät tahot määrittävät minun uskontoni, jota he eivät edes tunne tai jonka he haluavat nähdä vain yhden kytköksen läpi.

Uskonnon voi kuitenkin (muun) kulttuurin tavoin ymmärtää muuttavana, heterogeenisenä, hybridisenä, jatkuvasti tulkittavana ja neuvoteltavana toiminnan tilana. Uskonnotutkija joutuu aina määrittelemään sen, mitä hän ’uskonnolla’ kulloinkin tarkoittaa. Mitä uskonnon ulottuvuutta tutkitaan ja miten? Miten tutkija ymmärtää kohteensa ja suhtautuu siihen? Kulttuurin ja uskonnon rinnastus havainnollistaa, että on liian yksinkertaistavaa väittää, että teologille (oma) uskontoperinne on aina homogeeninen ja muuttumaton tai suhde siihen normatiivinen. Yhtä yksinkertaistavaa on esittää, että uskontoa ulkoa tarkasteleva näkisi sen objektiivisemmin. Kulttuurin tai uskonnon tunteminen sen jäsenenä, siihen osallistuminen tai sen eläminen, antaa välineitä, itsemärrystä ja tietoa, joita ulkopuolinen ei koskaan samalla tavalla tavoita. Toisaalta etäisyys antaa näkökulmia, joita läheltä tai sisältä katsova ei välttämättä huomaa.

Uskonnotutkimuksessa tutkimuskohde ja tutkijajäsensubjekti vaikuttavat toisiinsa ja määrittävät toisiaan samoin kuin muussakin kulttuurintutkimuksessa². Se edellyttää kaikenlaisen normatiivisuuden huomaamista. Ajatus sekularisaatiosta nousi Länsi-Euroopassa tapahtuneiden murrosten hätiköidystä yleistämisestä. Toisin kuin oletettiin, uskonto ei ole yksityistynyt eikä hiipunut edes länsimaissa. Olen itse kritisoinut tutkimusta, joka joko yli- tai aliarvioi uskonnon merkitystä varsinkin toisen

kulttuurin naisten ja sukupuolikonstruktioiden kontekstissa. Ylikorostamisessa esimerkiksi islam nähdään määräävänä tekijänä tietyn kulttuurin naisten aseman kannalta. Alikorostamisessa sivuutetaan liian kevyesti uskonnon monimuotoinen – ja varsinkin sen myönteinen tai rakentava – merkitys.

Jatkuvuus ja muutos

Konservatiivisuuden pitäminen vain kirjaimellisena raamatuntulkintana on liian kapeaa. Huomaamatta jää yleinen muutosvastaisuus, jota useimmiten perustellaan sekularismin tunkeutumisena uskonnon alueelle. Mikä tärkeämpää, jaottelu ei tee oikeutta niille, jotka pyrkivät samanaikaisesti uskontonsa ydinasioiden puolustamiseen ja niiden uusiin tulkintoihin. Heitä voi hyvin syin pitää sekä konservatiiveina että liberaaleina: he puolustavat uskonnon säilyttämistä mutta katsovat sen tarkoittavan myös jatkuvaa muutosta. Olennaista on jälleen sitoutuminen. Useimmissa uskonnoissa on ihmisiä, jotka ovat näillä mittapuilla sekä konservatiiveja että liberaaleja.

Yhtäläisen ihmisarvon ja sille perustuvan kaikenlaisen tasavertaisuuden vaatimus on ollut ratkaisevaa monelle uskonnollisesti motivoituneelle yhteiskunnalliselle uudistusliikkeelle. Esimerkeiksi käyvät Yhdysvaltojen kansalaisoikeusliike tai sata vuotta sitten syntynyt feminismi eri puolilla maailmaa, myös Pohjoismaissa. Tämän historian häivyttäminen on seurausta suppean maallisesta tasa-arvo- ja demokratiatulkinnasta. Niinpä kansalaisoikeuksien vaatimus tai naisliike mielletään kyseenalaistamatta sekulaariksi hankkeeksi. Tarkempi historian tuntemus osoittaa tämän tarkoitushakuiseksi oletukseksi. Kummassakin esimerkkitapauksessa uskonnollisilla yhteisöillä ja uskonnollisella argumentaatiolla on ollut tärkeä rooli. Uskonto on painanut myös rotujen ja sukupuolten yhtäläisten oikeuksien vastustamisessa.

Jonkinlainen yksinkertaistaminen liittyy siis usein konservatiivi-liberaali-juopaan. Termien informaatioarvo on vähäinen, vaikka ne avustavatkin arvottamisessa. Yksinkertaistuksia on monenlaisia. Osa niistä nousee sekulaariksi ja liberaaliksi mielletystä positiosta tyyliin ”luterilainen kirkko on liian konservatiivinen, eroan siitä” ja ”uskonto alistaa naisia”. Itsensä asemoiminen ajatuksella ”tasa-arvon vaatimus on sekulaarin yhteiskunnan uskontoihin kohdistamaa painostusta” taas lähtee uskonnon sisältä. Tasa-arvovaatimusten määrittely länsimaisina ja maallisina toistuu globaalissa uskontokeskustelussa.

Intialainen kulttuurintutkija Uma Narayan puhuu kulttuuriessentialismista³. Se olettaa kulttuurit muuttumattomiksi ja yksiulotteisiksi. Narayanin mukaan lännen vaikutusvaltaa kolmannen maailman maissa vastustavat uskonnolliset ja poliittiset konservatiivit vetoavat juuri kulttuurinsa väitetyn sisimmän säilyttämiseen. Tavanomainen uhka sille ovat naisten oikeudet. Mutta myös monet feministit voivat ajatella, että ’tasa-arvo’ ja ’oikeudet’ ovat länsimaisia käsitteitä, joita ei pidä kulttuuri-imperialismin pelossa vaatia muualla. Narayan osoittaa, miten sukupuoli- ja kulttuuriessentialismi käyvät usein

käsi kädessä: sekä kulttuuri että naiset kulttuurin kantajina, symboleina ja välittäjinä ymmärretään olemuksellisesti muuttumattomina. Länsimainen feministi haluaa karttaa sukupuoliessentialismia (ottamalla huomioon naisten väliset kulttuuri- ja muutkin erot) mutta syyllistyy kulttuuriessentialismiin ("kolmannen maailman naiset" tai "intialaiset naiset" muka yhteismitallisena ryhmänä).

Narayanin ajatusta voi soveltaa: mitä tarkoittaisi uskontoessentialismi? Ainakin sillä voisi viitata erityisesti monoteististen uskontojen esittämiseen monoliittisina kokonaisuuksina. Samuel Huntingtonin ajatus lännen ja islamin välisestä kulttuurikonfliktista on yksi esimerkki tällaisesta näkökulmasta⁴. Myös uskontojen feministinen kritiikki saattaa arvostella niiden patriarkalisuutta kiinnittämättä riittävästi huomiota eroihin, muutoksiin ja tasoihin. Puhutaanko eliitin ja pyhien tekstien tasolla vai eletyn uskonnollisuuden tasolla? Havaitaanko valtasasetelmia uskontojen sisällä ja välillä?

Jos uskonnotkin nähtäisiin hybridisinä ja heterogeenisinä kuten (muukin) kulttuuri, myös uskontodialogia käytäisiin muutenkin kuin johtoportaitten, eliittien ja instituutioiden kesken. Käytännön yhteistyö uskontojen välillä, olivatpa asialla uskontonsa edustajat tai niitä tutkivat, edellyttää jonkinlaista kriittistä asennetta omaa perinnettä kohtaan sitä hylkäämättä. Tätä on jatkuvuuden ja muutoksen välinen jännite.

Uskonto otetaan yhä enemmän huomioon esimerkiksi konfliktinratkaisussa. Mutta mitä ja kenen uskontoa silloin huomioidaan? Kun myönnetään, että uskontojen välillä saattaa olla enemmän yhteistyötä sekä vanhakan- taisten että uudistusmielisten tahojen välillä kuin näiden välillä saman uskonnon sisällä, otetaan uskontojen sisäiset valta- ja tulkintaerot vakavasti. Eri uskontoja edustavien feministien vuoropuhelussa päädytään tavan takaa siihen, että marginaaliasema yhdistää naisia uskontorajojen yli. Se ei poista uskontojen ja naisten välisiä eroja ja erimielisyyksiä, mutta dialogia käydään aivan toisenlaisella tasolla ja tavalla kuin eliittien edustamana tai ulkopuolisten arvostelemana.

Mainitsemani käsite 'yksi kytkös' juontuu niin ikään intialaiselta Amartya Seniltä⁵. Hän on liittännyt sen yksipuolisuuden haitallisuuteen kulttuurien ja uskontojen välisessä vuorovaikutuksessa. Senillä se tarkoittaa suurin piirtein samaa kuin kritisoinmani taipumus nähdä jonkin kulttuurin naiset vain tai ennen muuta uskontonsa valossa. Hän painottaa ihmisten moninaisia ja monimutkaisia identiteettejä: globaalit jakolinjat voitaisiin vetää monin eri tavoin näiden "muiden yhteyksien" perusteella. Sen moittii huntingtonilaista tapaa hahmottaa maailma uskontoa yksiuotteisesti teroittamalla ja ohuesti mieltämällä. Yksipiippuisessa asenteessa uskontoon – joka voi olla sekä kiihkeää kannatusta että tuomitsevaa vastustusta – piilee väkivallan siemen. Tutkimuskaan ei ole näistä kysymyksistä vapaata aluetta.

Uskonnolliset toimijat saattavat itse syyllistyä yhden kytköksen ajatteluun. Tarkoitan sellaista "fundamentalismia", joka varsinkin tekstisidonnaisten monoteististen

uskontojen kohdalla kaventaa perinteen rikkauten sanoiksi, oikeaksi tiedoksi ja aivottomaksi käskyjen noudattamiseksi. Se ei ole sama asia kuin konservatiivisuus, kuten olen toivoakseni voinut osoittaa. Fundamentalistille uskonto on kirja. Sivuun jäävät spirituaalisuus ja teologia uskonnon älyllisenä pohdintana. Uskonnollisen luottamuksen ja asenteen elämään (lat. *fidem habere*, engl. *to have faith*) syrjäyttää uskonnollisten uskomusten totena pitäminen (lat. *credere*, engl. *believe in*). Jos jotakin voi pitää selvänä erona niin sanotun liberaalin ja niin kutsutun konservatiivin välillä, se lienee uskon ja tiedon eron myöntämisessä ja jopa tärkeänä pitämisessä.

Lopuksi

En väitä, että konservatiivi-liberaali-jaottelusta pitäisi luopua. Tuon vain esiin, että se on usein riittämätön sekä uskontojen sisä- että ulkopuolelta katsottuna. Kaksina-paisena vastakkainasetteluna se on erityisen karkea tapa kuvata uskontojen sisäistä kehitystä. Suoraan kuvailuun se luontuu huonosti. Mutta jos se ei jää leimaksi, vaan sen ja muun avulla selitetään toimintaa ja toimijuutta, käsitepari sijoittuu laajempaan kenttään ja historialliseen näkymään valaisemaan uskontojen muuttumista. Uskonnollisen toimijuuden näkökulmasta muuttujia on enemmän kuin kaksina-paisessa jaossa. Päästään tulkitsemaan säilyttävyyden ja muuttuvuuden jännitettä sekä torjuvuuden ja suvaitsevaisuuden suhdetta. Ne aktivoituvat uskonnoissa monin tavoin. Kun konservatiivi-liberaali-jako yhdistetään näihin, on helpompi ymmärtää yhtä hyvin uskontojen sisäistä todellisuutta kuin niiden suhdetta ympäröivään yhteiskuntaan.

Niin uskontojen sisällä kuin niiden ulkopuolella on tärkeää tunnistaa itsekriittisesti oma paikkansa. Kaikilla meillä on monia identiteettejä samanaikaisesti, eikä kukaan meistä palaudu kokonaan uskontoonsa tai kulttuuriinsa.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Teksti perustuu osin artikkelilleni. Rajatiloja – kulttuurintutkimus ja uskonto. Teoksessa *Opera et dies. Festskrift till Lars-Folke Landgrén*. Toim. Peter Stadius, Pirkko Hautamäki & Stefan Nygård. Schildts, Helsingfors 2011, 186–199.
- 2 Kulttuurintutkimuksen ja uskonnon suhteesta ks. Teemu Taira, Uskonnolliset käytännöt ja kulttuuriset kontekstit. Uskontotieteen ja kulttuurintutkimuksen rajankäyntiä. Teoksessa *Uskonnon paikka. Kirjoituksia uskontojen ja uskontoteorioiden rajoista*. Toim. Outi Fingerroos ym. SKS, Helsinki 2004, 115–149, sekä Taira, *Norkea uskonto*. Eetos, Turku 2006. Artikkelissani (ks. viite 1) keskustelen Tairan kanssa.
- 3 Uma Narayan, *Essence of Culture and a Sense of History: A Feminist Critique of Cultural Essentialism*. Teoksessa *Decentering the Center. Philosophy for a Multicultural, Postcolonial, and Feminist World*. Toim. Uma Narayan & Sandra Harding. Indiana University Press, Bloomington 2000, 80–109.
- 4 Samuel P. Huntington, *Kulttuurien kamppailu ja uusi maailmanjärjestys* (Clash of Civilizations. Remaking of World Order, 1993). Suom. Kimmo Pietiläinen. Terra Cognita, Helsinki 2003.
- 5 Amartya Sen, *Identiteetti ja väkivalta* (Identity and Violence, 2006). Suom. Jussi Korhonen. Basam Books, Helsinki 2006, 85–86.